

ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА

DOI 10.33287/11204

УДК 34.352.93

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

CHARACTERISTIC FEATURES OF A UNITED TERRITORIAL COMMUNITY

Сергій Потапенко

аспірант Академії праці, соціальних відносин і туризму

Sergiy Potapenko

PhD student, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0002-0951-3860

 potap7720@ukr.net

Анотація

Стаття має на меті виявити основні риси об'єднаної територіальної громади (ОТГ) як суб'єкта місцевого самоврядування. На основі аналізу наукової літератури та нормативно-правових актів України і інших країн описано процес об'єднання громад, гмін, комун, муніципалітетів тощо, виявлено подібність та відмінності. З'ясовано, що у Польщі, Іспанії, Естонії та Австрії громади є одночасно суб'єктом самоврядування та адміністративно-територіальною одиницею. Обґрунтовано доцільність конституційного визнання за територіальними громадами в Україні статусу юридичної особи. Виявлено, що утворення об'єднаної територіальної громади не призводить до повного злиття територіальних громад, які в неї увійшли, за ними зберігається право на вихід. Через розкриття основних ознак ОТГ виявлено, що за рішенням громад, які в неї увійшли, вона може бути трансформована у первинний стан. У роботі представлено авторське визначення поняття «об'єднана територіальна громада» та наведені пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Ключові слова:

децентралізація, територіальна громада, об'єднана територіальна громада, місцеве самоврядування, адміністративно-територіальна одиниця, юридична особа.

Key words:

decentralization, territorial community, united territorial community, local self-government, administrative-territorial unit, legal entity.

Abstract

The paper presents findings of the study regarding the essence of the customs disputes within administrative proceedings.

The research reveals that a customs dispute is a kind of public legal dispute. Characteristic features of the customs dispute are: the emergence of a dispute on customs relations; a special subject structure of the dispute - on the one hand, the customs authorities or their officials, on the other - physical or legal persons who move objects across the customs border of Ukraine; the subject of the dispute is the decision, actions or omissions of the customs authorities or their officials; the basis of the dispute is the violation by the customs authorities or their officials of the rights, freedoms and legitimate interests of private individuals moving objects across the customs border of Ukraine.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:

20.01.2019

Рецензований: 10.02.2019

Подано доопрацьовану версію: 7.03.2019

Прийнятий до друку: 14.03.2019

Вступ

Під час демократичних перетворень, які відбуваються в Україні в умовах децентралізації та реформи місцевого самоврядування, особливої уваги приділено об'єднанню територіальних громад (далі - ОТГ). Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [1] та Методика формування спроможних територіальних громад [2] визначають процедуру цього процесу. В період часу з 5 лютого 2015 року по січень 2019 року в Україні вже утворено понад 838 ОТГ [3]. У контексті цих змін, по суті, відбувається трансформація первинного елемента місцевого самоврядування - територіальної громади в ОТГ.

Хоча законодавство [1] містить реальні механізми об'єднання територіальних громад, водночас воно не передбачає нормативного визначення ОТГ. В юридичній літературі це питання також залишається поза увагою, науковці [5-8] здебільшого аналізують процес формування ОТГ, дискретні повноваження держави щодо об'єднання громад, досвід децентралізації різних країн. Видається, що юридична конструкція «об'єднана територіальна громада», яка в подальшому стане первинною одиницею у системі адміністративно-територіального устрою України, застосована у законодавстві без виразного розуміння її специфічних рис. На нашу думку, без розуміння сутності ОТГ неможливо на законодавчому рівні досконало визначити правовий статус таких громад. І це актуалізує потребу у вивченні ОТГ як суб'єкта місцевого самоврядування.

Зауважимо, що територіальна громада як основний суб'єкт місцевого самоврядування в Україні була предметом розгляду багатьох вітчизняних науковців, зокрема М. Баймуратова, О. Батанова, В. Кравченка [9] та ін. Так, М. Баймуратов визначає територіальну громаду, як колектив фізичних осіб, що постійно мешкають на відповідній території та пов'язані між собою територіально особистісними зв'язками системного характеру [9, с. 341]. Основними характерними ознаки територіальної громади науковець називає територіальну, інтегративну, інтелектуальну, майнову та фіскальну [9, с. 348]. Це твердження видається найбільш вдалим, тому статті у термін «територіальна громада» вкладатимемо саме цей зміст і розглядатимемо ОТГ з огляду на запропоновані науковцем ознаки.

Методологія дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу об'єднання територіальних громад в Україні та досвіду інших країн у проведенні реформи децентралізації дати визначення основних кваліфікуючих ознак поняття «об'єднана територіальна громада» та виходячи з отриманих результатів, сформулювати пропозиції щодо внесення змін та доповнень у законодавство України.

Робота побудована на аналізі наукової літератури, а також нормативно-правових актів України і інших країн. Для ефективного тлумачення та інтерпретації нормативно-правових актів застосовано герменевтичний метод. Зважаючи на неповне нормативне визначення поняття «територіальна громада» і відсутність у законодавстві та науковій літературі виразного розуміння специфічних ознак поняття «об'єднана територіальна громада», з метою дотримання законів тотожності та достатньої підстави при викладенні змісту нашої роботи, ми використали метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації понять.

Історико-правовий метод дозволив розкрити становлення місцевого самоврядування в Україні та визнання територіальних громад його первинним елементом, а також дослідити процес утворення об'єднаних територіальних громад. Системний метод ми використали у нашому дослідженні для виділення та опису основних ознак територіальної громади, що дозволило нам розглянути її як структурно-функціональну цілісність та розкрити сутність об'єднаної територіальної громади в Україні.

За допомогою методу компаративного аналізу ми розглянули досвід об'єднання громад, гмін, комун, муніципалітетів у зарубіжних країнах та порівнюючи його з вітчизняним досвідом виділили їх схожість та відмінності, а також основні позитивні сторони, які можуть бути використані в Україні.

Результати дослідження

Визначення громади як суб'єкта місцевого самоврядування в Україні

Становлення місцевого самоврядування в сучасній Україні датується з 7 грудня 1990 року з прийняттям Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» № 533-XII [10]. Тоді за сільрадами, селищами міського типу та містами вперше закріпили повноваження щодо забезпечення вирішення питань місцевого значення на відповідній території. Проте цей Закон ще не визначав територіальну громаду, як суб'єкт місцевого самоврядування.

Лише з прийняттям Конституції України (ст. 7) місцеве самоврядування отримало своє закріплення на рівні вищого закону держави, а територіальні громади були визначені, як первинний суб'єкт місцевого самоврядування. Їхнє існування визнається та гарантується Конституцією України, вони вважаються утвореними відповідно до закону [11].

Ухвалений у 1997 р. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 1) визначає термін «територіальна громада» як, «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр» [12]. На нашу думку, це визначення є надто вузьким, оскільки законодавець визначив цей термін лише через родову ознаку «жителі, об'єднані постійним проживанням» не наводячи його інших кваліфікаційних ознак.

Отже, у сучасній правовій доктрині України [2; 10, 11, 12] поняття «територіальна громада» характеризується різними кваліфікуючими ознаками. При розкритті його змісту за час конституювання інституту місцевого самоврядування в Україні законодавець оперував різними термінами: «територіальна самоорганізація громадян», «громадяни, які проживають на території», «населення адміністративно-територіальних одиниць», «територіальний колектив громадян» [9, с. 336]. Така термінологічна розмаїтість породжує колізії у тлумаченні поняття «територіальна громада» і зумовлює

виникнення практичних проблем при реалізації функцій місцевого самоврядування його суб'єктами в умовах політичної, адміністративної та фінансової децентралізації.

Регулювання об'єднання територіальних громад в Україні

Об'єднання територіальних громад в Україні розпочато з 5 березня 2015 року, коли набрав чинності Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [1]. Основними суб'єктами об'єднання цей Закон визначає суміжні територіальні громади в межах однієї області.

Згідно із Законом (ст.4) добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст та приєднання до ОТГ здійснюється з дотриманням таких умов: 1) у складі об'єднаної територіальної громади не може існувати іншої територіальної громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування; 2) територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися; 3) об'єднана територіальна громада має бути розташована в межах території Автономної Республіки Крим, однієї області; 4) при прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади; 5) якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання [1]. Спроможність майбутньої ОТГ для подальшого включення її до Перспективного плану, що в подальшому є підставою для отримання державної субвенції на соціально-економічний розвиток. Таким чином, визнається, що члени ОТГ є носіями певної ідентичності та традицій, мають спільні інтереси, але водночас мають обов'язки щодо підтримання належного соціального-економічного розвитку та забезпечення послугами.

Об'єднання територіальних громад здійснюється відповідно до Методики формування спроможних територіальних громад [2] та складається з таких етапів: ініціювання добровільного об'єднання; громадського обговорення пропозиції добровільного об'єднання; прийняття радою рішення про надання згоди на добровільне об'єднання та делегування представника для розробки проекту рішення про добровільне об'єднання; прийняття радою рішення про схвалення проекту рішення про добровільне об'єднання; подання рішення до обласної державної адміністрації для надання висновку щодо відповідності цього проекту Конституції та законам України; розпорядження голови обласної державної адміністрації щодо відповідності цього проекту Конституції та законам України; прийняття радами рішення про добровільне об'єднання територіальних громад. Тобто, відповідно до Закону, процес добровільного об'єднання територіальних громад обов'язково відбувається за активної участі місцевих жителів та з їхньої згоди.

ОТГ вважається утвореною з дня набрання чинності рішеннями всіх рад, що прийняли рішення про добровільне об'єднання територіальних громад. Юридично, під час прийняття радою, яка виступила з ініціативою добровільного об'єднання, рішення про утворення ОТГ, одночасно з утворенням відбувається передача майна, прав та обов'язків територіальних громад до ОТГ, яка визнається їх правонаступником. Члени ОТГ є платниками місцевих податків і зборів до її бюджету. Звідси можна дійти висновку, що по суті ОТГ представляє собою «федерацію» територіальних громад з об'єднанням їх майна прав та обов'язків. У межах своєї території ОТГ та її органи отримують всю повноту повноважень щодо регулювання земельних відносин, а також їм передаються земельні ділянки державної власності сільськогосподарського призначення, проте постає питання щодо містобудівної або землевпорядної документації.

Водночас ОТГ не слід розуміти лише як просто «механічне» об'єднання територіальних громад, оскільки внаслідок такого об'єднання утворюється суб'єкт місцевого самоврядування, який має свої особливі риси, врахування яких є необхідним для визначення їх правового статусу. Основною метою

цього об'єднання є утворення спроможних територіальних громад, які будуть здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг своїм жителям, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства та в інших сферах, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Кожна ОТГ повинна мати паспорт спроможної територіальної громади [2].

Окремо звернемо увагу на те, що наразі Конституція України не містить положень про ОТГ, лише у ст. 140 передбачено можливість «об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр», а не територіальних громад. У проекті Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) від 1 липня 2015 р. № 2217 [13] містяться пропозиції щодо зміни визначення «територіальної громади» у ст. 143 Конституції України, але питання унормування процесу створення чи розформування ОТГ жодним чином не розкрито.

Формально Закон України «Про місцеве самоврядування» (ст. 6, ч.3) передбачає право територіальних громад, що добровільно об'єдналися, вийти із складу ОТГ [1], але цей механізм ще не визначений. Ця позиція законодавця є однозначно незрозумілою, оскільки, по суті, ці територіальні громади вже втратили свою матеріально-фінансову основу та органи управління, а тому є юридично недієздатними. Також це суперечить концепції про укрупнення громад і надання їм однакового статусу [3]. Тому, на нашу думку, ця норма є колізійною, що з необхідністю потребує законодавчого врегулювання.

Аналіз закордонного досвіду

На відміну від України у Конституціях деяких країн прямо зазначено право громад, гмін, комун та муніципалітетів на об'єднання.

Так, згідно з Конституцією Республіки Польща [14] «основною одиницею територіального самоуправління є гміна (громада)» (ст. 164); «одиниці територіального самоуправління є юридичними особами» (ст. 165); «одиниці територіального самоуправління мають право на об'єднання» (ст. 172). Населення гміни утворює самоврядну громаду відповідно до законодавства, а гміна розуміється одночасно як самоврядна громада та як відповідна територія [15]. Наділення гміни статусом юридичної особи автоматично забезпечило їхнє право на володіння майном, можливість формувати власний бюджет, здатність приймати рішення від свого імені й під власну відповідальність [8, с. 218-219].

В Іспанії Конституція гарантує автономію муніципалітетів, які володіють всією повнотою прав юридичної особи. Тут муніципалітети також одночасно є громадами та одиницею територіальної організації держави. Відповідно до ч. 3 ст. 141 Основного Закону Іспанії «можуть створюватись об'єднання муніципалітетів, відмінні від провінцій [16, с. 97].

Конституцією Естонської Республіки [17] визначено, що «вирішенням всіх питань місцевого життя та його устроєм займаються місцеві самоуправління, які діють самостійно на підставі законів» (ст. 154); «одиницями місцевого самоуправління є волості та міста» (ст. 155); «місцеві самоуправління мають право створювати союзи та установи разом з іншими місцевими самоуправліннями» (ст. 159). В Естонії під місцевим самоврядуванням розуміють встановлені Конституцією право і обов'язок одиниці самоуправління - волості або міста - як демократично створених органів влади на підставі законів самостійно облаштовувати місцеве життя та керувати ним, виходячи з виправданих потреб та інтересів населення волості або міста з врахуванням особливостей їх розвитку [11].

Відзначимо що, при об'єднанні одиниць місцевого самоуправління в Естонії їхні представницькі органи організують складення договору про об'єднання, в якому зазначають: 1) назву та статус одиниці місцевого самоуправління, а також порядок використання її символіки; 2) внесення змін в положення та інші правові акти у зв'язку із зміною адміністративно-територіального устрою; 3) терміни дії право-

вих актів (до встановлення нових правових актів існуючі правові акти діють на території, на якій вони були встановлені); 4) терміни дії планів розвитку; 5) вирішення пов'язаних із зміною адміністративно-територіального устрою організаційних та бюджетних питань; 6) терміни дії договору про об'єднання [10]. Отже, в Естонії об'єднання одиниць місцевого самоврядування носить тимчасовий характер і не призводить їхньої до повної трансформації. Волості або міста самостійно визначають процедури їх розформування.

У Швейцарії право на місцеве самоврядування на місцевому рівні представлено комунами, а на регіональному рівні кантонами. Правовий статус комун регулюється конституціями кантонів. Так, згідно зі ст. 110а Конституції кантону Берн «кантон забезпечує створення спеціальних корпорацій комун, призначених для обов'язкового регіонального співробітництва між комунами. Створення та розформування корпорації вимагає згоди більшості виборців та більшості комун, які до неї входили» [4, с. 123]. Комуни у Швейцарії, як і громади в Україні, не є адміністративно-територіальними одиницями.

Найдетальніше положення щодо громад визначено в Основному Законі Австрії, де зазначено, що кожна земля ділиться на громади, які є територіальною одиницею з правом самоуправління та одночасно адміністративно-територіальною одиницею. Згідно із ст. 116а Конституції Австрії «для виконання окремих задач у сфері власної компетенції громади можуть об'єднуватись на підставі згоди в союзи громад...однак об'єднання союзів громад не повинно ставити під загрозу функціонування громад як самоуправних одиниць та низового управлінського ланцюга... В союзах громад, створених на підставі згоди, необхідно прийняти положення про вступ та вихід громад, а також про розпуск громад» [17, с. 65-66].

Створення корпорацій комун у Швейцарії та союзів громад у Австрії більш нагадує форму міжмуніципального співробітництва між цими суб'єктами, яка використовується саме для виконання окремих задач у сфері власної компетенції. В цьому випадку громади зберігають свій статус і можуть припиняти угоди стосовно міжмуніципальної співпраці на власний розсуд.

Обговорення результатів

В Україні відбувається формування об'єднаних територіальних громад. Проведений аналіз засвідчує, що питання їхнього створення, функціонування та припинення діяльності недостатньо врегульовані, що створює проблеми у розумінні сутності ОТГ і щоденних практиках цих суб'єктів місцевого самоврядування. Результати дослідження підтверджують гостроту політико-правового дискурсу та інших досліджень щодо права населення громад на самоорганізацію [21] і прав територіальних громад як територіально-адміністративних одиниць на управління своєю територією та ресурсами [22; 23].

Слід додати, що у територіальних громадах, які увійшли до складу ОТГ, соціальні відносини між її членами вже є усталеними, вони вдосконалювались на основі їхньої безпосередньої комунікальної взаємодії. Кожна із громад мала свій особливий зміст повсякденного життя, свою культуру, традиції, цінності та історію - свою власну місцеву ідентичність. В ОТГ цей інтелектуальний елемент відсутній, для його формування та розвитку потрібен час та злагожені дії. На практиці мешканці територіальних громад, які увійшли до ОТГ, продовжують жити своїм життям, слідувати своїм традиціям та зберігати власну культуру. Це свідчить про те, інтелектуально-вольовий зв'язок між членами ОТГ ще слабкий. Лише у дійсно спроможних ОТГ, де якість надання публічних послуг значно покращилась, здійснюються заходи з благоустрою по всій її території та налагоджена комунікальна взаємодія між територіальними громадами є тенденції для формування культури та традицій самої ОТГ. При цьому населення України в цілому скептично сприймає процеси децентралізації, реформування адміністративно-територіального устрою й формування ОТГ [24].

Аналізуючи досвід різних країн можна побачити, що там міжмуніципальне співробітництво та об'єднання громад має деякі відмінності, яких, на нашу думку, бракує в Україні під час здійснення реформи децентралізації.

По-перше, територіальна громада в Україні утворюється та припиняється в силу закону і не має статусу юридичної особи, тому її основним представником є органи та посадові особи місцевого самоврядування. Причому останні стають персоніфікацією територіальних громад лише після набуття статусу юридичних осіб публічного права. Звідси постають питання: «Чому первинний суб'єкт, який обирає свої представницькі органи, сам не має статусу юридичної особи? Яке ж це тоді визнання права місцевого самоврядування, якщо його первинний елемент не має власної структури, яка б дозволила йому бути самостійно дієздатним, а не лише формально носієм прав та обов'язків?». З набуттям статусу юридичної особи територіальна громада стане здатною на самопредставництво. На нинішньому етапі децентралізації видається необхідним конституційне закріплення за територіальними громадами права набуття статусу юридичної особи.

По-друге, територіальна громада в Україні не є адміністративно-територіальною одиницею. Населені пункти перебувають у межах юрисдикції територіальних громад. Громади обирають власні представницькі органи - сільські, селищні, міські ради, які мають повноваження в межах населених пунктів та за межами (в адміністративних межах цих рад). Це пов'язано з тим, що раніше міська, селищна, сільська рада вважалась самостійною адміністративно-територіальною одиницею. З ухваленням Конституції України її виключили з адміністративно-територіального поділу, однак практика дії повноважень рад за межами населених пунктів збереглась, що призводить до конфліктів та свідчить про неякісне правове регулювання цих правових відносин. Прикладом цього може слугувати досвід тих країн, де спочатку відбулась адміністративно-територіальна реформа, а потім реформа децентралізації.

Розмірковуючи стосовно законодавчого визначення процедури виходу територіальної громади із ОТГ, вартим для наслідування в Україні видається досвід Естонії. Однак не відомо, наскільки можливим буде його використання у разі, якщо ОТГ стане самостійно адміністративно-територіальною одиницею.

Висновки та рекомендації

Екстраполюючись від характерних ознак територіальних громад, запропонованих М. Баймуратовим [9], можна означити низку основних рис ОТГ.

По-перше, територія ОТГ є нерозривною в межах однієї області та поділяється на старостинські округи, її кордони визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, які її утворили. Однак юридично територія ОТГ ще не є виразно визначеною, оскільки законодавство України не передбачає вид такої містобудівної або землевпорядної документації. В межах цієї території ОТГ та її органи отримують всю повноту повноважень щодо регулювання земельних відносин, а також їм передаються земельні ділянки державної власності сільськогосподарського призначення.

По-друге, інтегративно ОТГ являє собою організацію, яка виникає на основі добровільних, вольових, організаційно-правових дій жителів територіальних громад, що в неї увійшли, та рішень їх представницьких органів. ОТГ має один представницький орган, який створює виконавчий орган. Однак (і це третя характерна риса), інтелектуальний зв'язок між жителями територіальних громад, які увійшли до ОТГ, ще досить слабкий, що пов'язано з відсутністю у них достатнього обсягу спільних інтересів. В силу своєї місцевої ідентичності кожна із громад є носієм власної культури, традицій та історії. По-четверте, майновою основою ОТГ є все майно, права і обов'язки та інфраструктура територіальних громад, які увійшли до ОТГ. Після об'єднання все стає комунальною власністю ОТГ. По-п'яте, фіскальна, зумовлена тим, що члени ОТГ є платниками місцевих податків і зборів до її бюджету.

ОТГ слід вважати спроможною територіальною громадою, яка має більший обсяг власних повноважень та повноважень делегованих відповідному органу місцевого самоврядування, отримує державну субвенцію на соціально-економічний розвиток. Така громада має прями правовідносини з Державним бюджетом.

Проведене дослідження українського та закордонного досвіду дає підстави для визначення «об'єднаної територіальної громади» як муніципального суб'єкта, який утворюється шляхом добровільного об'єднання або приєднання територіальних громад в межах однієї області відповідно до Методики [2] з метою покращення рівню надання її жителям публічних послуг, має єдиний орган місцевого самоврядування, наділений додатковими повноваженнями та бюджетними надходженнями.

З огляду на проаналізований позитивний досвід децентралізації у країнах Європейського Союзу видається доцільним для України конституційне закріплення за територіальними громадами права набуття статусу юридичної особи. Також для вирішення колізії щодо права територіальної громади на вихід із ОТГ доцільним є внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2] та виключити ч. 3 ст. 6 цього Закону. Основним проблемним питанням в цьому напрямку є уникнення конфлікту та конкуренції повноважень територіальної громади та обраних нею представницьких органів місцевого самоврядування, що потребує нових наукових розвідок та доктринального обґрунтування.

Перелік літератури і джерел інформації

1. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (Дата звернення 07.01.2019).
2. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF> (Дата звернення 08.01.2019).
3. В Україні створено 838 об'єднаних тергромад. Загалом планується, що до 2020 року в Україні буде створено близько 1450 ОТГ // Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2573001-v-ukraini-stvoreno-838-obednanih-tergromad-zubko.html> (дата звернення 06.03.2019).
4. Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е. та ін. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. Київ: ТОВ «Софія». 2012. 128 с.
5. Гураль П. Реформи місцевого самоврядування в Україні та Республіці Польща // Repozytorium Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. 2016. URL: <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/3806/Reform%20of%20self%20government%20in%20Ukraine%20and%20Poland.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 07.01.2019).
6. Сушинський О.І. Спроможна громада: концепція засад гарантій // Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: II Всеукр. наук.-практ. конф. (АПСВТ, 6 грудня 2018 р.). Київ: ТОВ «Підприємство ВІ.ЕН.ЕІ», 2018. С. 42-47.
7. Чепель О. Д. Децентралізаційні процеси в Україні та Латвії: порівняльне дослідження // Право і суспільство. 2017. № 1(2). С. 52-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2017_1%282%29_13 (Дата звернення 8.01.2019).
8. Чернеженко О.М. Місцеве самоврядування в Україні та державах-учасницях ЄС: конституційне регулювання й організаційні моделі. Київ: Ліра-К, 2018. 380 с.
9. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні / За ред.: В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. Київ.: Атіка, 2007 864 с.
10. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон України від 07.12.1990 р. № 533-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12> (Дата звернення 07.01.2019).
11. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254/к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Дата звернення 06.01.2019 р.).
12. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. №280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (Дата звернення 06.01.2019).

13. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217 01.07.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812 (дата звернення 06.01.2019).
14. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.prawo.vulcan.edu.pl/przegdok.asp?qdatprz=akt&qplikid=548> (дата звернення 06.01.2019).
15. Ustawa o samorządzie gminnym (tekst jedn.: Dz.U. z 2018 r., poz. 994). URL: <https://www.csi.org.ua/.../zakonpro-gminne-samovryaduvan> (дата звернення 06.01.2019).
16. Конституции зарубежных стран. Сборник. Москва: Юрлитинформ, 2000. 366 с.
17. Конституция (Основной Закон) Эстонской Республики от 28.06.1992 г. URL: http://www.skylaser.ee/p_zone/common/Konstitutsioon%20Rus.htm (дата звернення 07.01.2019).
18. Об местном самоуправлении. Закон Эстонии от 02.06.1993 г. URL: http://estonia.news-city.info/docs/sistemsf/dok_ierrez (дата звернення 06.01.2019).
19. Об административно-территориальном устройстве Эстонии. Закон Эстонии от 22.02.1995 г. URL: http://www.skylaser.ee/p_zone/common/Zakony/Z%20o%20adm-ter%20ustroistve%20Estonii.htm (дата звернення 06.01.2019).
20. Конституции государств Европейского союза /Под об. ред. Л.А. Окунькова. Москва: НОРМА-ИНФА М, 1999. 816 с.
21. Семигіна Т. В., Лиховид Д.О. Чи можлива самоорганізація територіальних громад в Україні? // Наукові записки НаУКМА. 2015. Т.173: Політичні науки. С.67-71.
22. Васильєва О. І., Васильєва Н. В.. Концептуальні засади сталого розвитку територіальних громад// Інвестиції: практика та досвід. 2018. №8. С. 74-78.
23. Бабій В. В., Скоробагатько А. В. Основні проблеми об'єднаних територіальних громад // НАУ. 2018. URL: <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/33238> (дата звернення 01.03.2019).
24. Єрошенко К.М., Семигіна Т.В. Інформаційно-просвітницька діяльність громадських радників у контексті процесів децентралізації в Україні // Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 08 грудня 2017 р.). Київ: «Підприємство ВІ.ЕН.ЕЙ», 2017. С. 139-142.